

**ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ЭСТЕТИК ҚАРАШЛАРИДАН
Фойдаланишнинг илмий-методик манбалардаги аҳамияти****Жумабоев Наби Пардабоевич**Гулистон давлат педагогика институти катта ўқитувчиси
nabijumaboyev@gmail.com +99899 6421785

Аннотация: мақолада ота-боболаримиздан қолган ва асрлар мобайнида сайқалланиб, бойитилиб келинган маънавий меросимиз комил инсон тарбиясида дастурул амал бўлиб хизмат қилиши тўғрисида фикрлар акс эттирилган. Табиийки, жамият тараққиёти ва шахс камолоти учун зарур бўлган маънавий-ахлоқий фазилатлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Зеро, маънавият тарбиясининг заминиди Қуръони Карим, Ҳадиси Шарифлар ва Шарқ қомусий олимлари сифатида шуҳрат қозонган буюк мутафаккирларнинг маънавий меъроси ётади. Агар Шарқ адабиётига назар ташласак, ислоний ғоялар негизидаги ахлоққа оид дастлабки асарлар панднома, ҳикматлар кўринишида яратилганининг гувоҳи бўламиз. Бу, албатта, ислоний адабиёт оламида инсон тарбияси масаласи қадимдан катта аҳамиятга эга бўлишини кўрсатади. Чунки панднома ва ҳикматларда кўтариладиган асосий ғоялар шахснинг маънавий, эстетик ва жисмоний камолоти масаласи эканлиги таъкидлаб ўтилган.

Калит сўзлар: маънавият, ахлоқ, баркамол шахс, таълим-тарбия, эстетик қараш, бадиий мерос, қадрият.

Abstract: the article reflects the ideas that our spiritual heritage, left from our ancestors and refined and enriched over the centuries, serves as a program and practice in the education of a perfect human being. Naturally, the spiritual and moral qualities necessary for the development of the society and the perfection of the individual do not appear by themselves. After all, on the ground of spiritual education lies the Holy Kur'an, the Hadis Sharifs, and the spiritual heritage of great thinkers who gained fame as scholars of the Eastern encyclopedia. If we look at the literature of the East, we can see that the first works on ethics based on Islamic ideas were created in the form of pandnama and wisdom. This, of course, shows that the issue of human education has been of great importance in the world of Islamic literature since ancient times. Because it is emphasized that the main ideas raised in pandnama and hikmats are the issue of spiritual, aesthetic and physical perfection of a person.

Key words: spirituality, morality, well-rounded person, education, aesthetic vision, artistic heritage, value.

Аннотация: в статье отражены представления о том, что наше духовное наследие, оставшееся от наших предков и уточнявшееся и обогащавшееся на протяжении веков, служит программой и практикой в воспитании совершенного человека. Естественно, духовно-нравственные качества, необходимые для развития общества и совершенствования личности, не появляются сами по себе. Ведь в основе духовного образования лежит Священный Коран, хадисы-шарифы и духовное наследие великих мыслителей, прославившихся как знатоки восточной энциклопедии. Если мы посмотрим на литературу Востока, то увидим, что первые работы по этике, основанные на исламских идеях, были созданы в форме панднамы и мудрости. Это, безусловно, свидетельствует о том, что вопрос образования человека имел большое значение в мире исламской литературы с древних времен. Потому что подчеркивается, что основные идеи, поднимаемые в панднаме и хикматах, - это вопрос духовного, эстетического и физического совершенствования человека.

Ключевые слова: уховность, нравственность, всесторонняя личность, образование, эстетическое видение, художественное наследие, ценность.

Кириш (Introduction)

Жаҳоннинг нуфузли олий таълим муассасалари ва илмий-тадқиқотмарказларида олиб борилаётган изланишлар, Шарқ мутафаккирлари асарларида халқларнинг келиб чиқиши ва этнопедагогик хусусиятлари IX-XII асрлар Шарқ мутафаккирлари асарларидаги шахснинг маънавий-маърифий фазилатлари ҳақидаги қарашлари, алломаларнинг илмий мероси мазмуни, жаҳон илм-фан тараққиётига қўшган ҳиссасини ўрганиш асосида таълим тизимини такомиллаштириш вазифалари қўйилмоқда. Шарқ мутафаккирларининг иқтисодий, лаёқатга оид, математик қарашлари, шахс камолоти ва одоб-ахлоқ масалалари илмий-амалий аҳамиятга эга. Ушбу тадқиқотларнинг истиқболли йўналишлари сифатида шахс маънавияти, оила ва никоҳ, фарзанд тарбиясига оид ёндашувлари, аждодлар меросига нисбатан ёшларда ҳурмат ҳиссини шакллантириш деб ҳисоблаш мумкин¹⁶. Шундан аён бўладики, Шарқ алломаларининг илмий қарашлари замонавий таълим мазмунини такомиллаштириш учун муҳим методик манба вазифасини ўтайди. Шу маънода алломаларнинг эстетик қарашлари, шубҳасиз замонавий бадиий таълим мазмунини такомиллаштиришнинг муҳим манбаи сифатида аҳамиятлидир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий соҳалар қатори халқимиз учун миллий-маънавий, маданий қадриятлар, қадимий урф-одат ва анъаналарни ўрганиш, кенг қамровли тадқиқ этиш ҳамда тиклаш борасида кенг имкониятлар очиб берилди. Ёш авлодни ҳар томонлама камол топтириш, уларни маънавиятли, маданиятли ва сиёсий онгли шахс этиб тарбиялашда замонавий тенденциялар билан бир қаторда тарихий манбалардан ҳам оптимал тарзда фойдаланиш устувор йўналишлардан бўлиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам Шарқ мутафаккирларининг илмий мероси, шу жумладан эстетик қарашларидан замонавий бадиий таълим жараёнида фойдаланишнинг педагогик асослари ҳамда дидактик имкониятларини очиб берувчи тадқиқот ўтказиш зарурияти мавжуд.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.Каримовнинг ота-боболаримиз қолдирган маънавий-ахлоқий мероснинг ёш авлод тарбиясидаги аҳамияти ҳақида билдирган қўйидаги сўзлари алоҳида эътиборга лойиқдир: “Неча йиллар бизни тарихимиздан, динимиздан, маънавий меросимиздан ғофил этишга уриндилар. Аммо биз ҳурриятни орзу этишдан, ҳуррият учун курашишдан чарчамадик. Мустақиллигимизни, наслу-насабимизни доимо ёдда сақладик. Улуғ бобокалонларимиз руҳига, башарият тарихи ва маданияти ҳазинасига катта ҳисса қўшган улуғ аждодларимизга, улар қолдирган улкан меросга муносиб бўлиш истаги жамиятимиз аъзолари орасида кенг ёйилиши, ҳар бир фуқаронинг онгидан мустаҳкам жой олиши – бу ҳам янги замоннинг муҳим хусусиятидир”¹⁷. Дарҳақиқат, Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий, Муҳаммад ат-Термизий, Абу Наср ал-Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Алишер Навоий каби мутафаккирлар нафақат ўзбек халқи, балки жаҳон илм-фан, маданиятига ўзларининг бебаҳо улушларини қўшганлар.

Мавзуга оид адабиётларнинг танқидий таҳлили (Literature review)

Ўзбекистонда замонавий бадиий таълим тизимида шарқ мутафаккирларининг эстетик қарашларидан фойдаланиш узлуксиз таълим тизимининг барча турлари учун такомиллаштирилган Давлат таълим стандарти, миллий ўқув дастури талаблари асосида муаммога методологик ёндашув асосида устувор тарзда таълим олувчиларнинг бадиий эстетик ёндашувга асосланган. Шу ёндашув асосида тасвирий санъат таълими мазмунини такомиллаштириш, хусусан, талабаларда тасвирий саводхонлик бўйича эстетик дунёқарашларини шакллантириш ва ривожлантириш замонавий бадиий таълимнинг устувор йўналиши саналади. Шу маънода муаммога оид манбаларнинг таҳлили диққат марказида бўлмоғи лозим. Мазкур муаммонинг илмий-методик асослари масаласи турли фан тармоғлари мисолида тадқиқ этилган.

Муаммонинг психологик тадқиқига оид ишлар сирасига М.Г.Давлетшин, В.В.Давидов, Л.С.Виготский, А.В.Запорожец, А.Жабборов, П.И.Иванов, Е.Б.Игнатъев, В.С.Кузин, Б.Ф.Ломов, С.Л.Рубинштейн, П.М.Якобсон, М.Г.Ярошевский каби психолог олимларнинг изланишларини киритиш мумкин.

Ўзбекистонлик олимлардан С.Абдирасилов, Н.У.Абдуллаев, С.Абдуллаев, Х.И.Аляминов, А.Амануллаев, С.Аннамуратова, Б.Бойметов, С.Булатов, А.Восиқов,

¹⁶ З.Жалилов. IX-XII асрларда Шарқ мутафаккирлари яратган тарбиявий қадриятлардан олий педагогик таълим жараёнида фойдаланиш технологияларини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Т.: 2018 й. 5-6.

¹⁷ И.Каримов. Ижобий ишларимизни охиригача етказайлик. Т.: “Ўзбекистон”, 1994 й. 8-9 б.

Ж.Дарменов, А.Иноғомов, Н.Кевиш, Ж.Мажидов, Ў.Нуртоев, Н.Ойдинов, Б.Орипов, Д.Собирова, А.Сулаймонов, Н.Толипов, А.Турдалиев, С.Х.Файзулина, О.Худоёрова, К.Ғуломов, Қ.Қосимов, Б.Қўчқоров каби олимлар томонидан амалга оширилган тадқиқотларда тасвирий санъат таълимнинг у ёки бу муаммолари ўрганилган. Ҳ.Болтабоев, З.Жалилов, Г.Зарипова, Н.Комилов, У.Мансур, У.Маҳқамов, С.Нишонова, К.Носиров, Н.Ортиқов, О.Мусурмонова, М.Хайруллаев, М.Ҳасанов, К.Қиличеваларнинг ишларида, ёш авлод маънавий-ахлоқий камолотида буюк мутафаккирлар, алломаларнинг маънавий-педагогик мероси, шахс маънавиятини шакллантиришдаги имкониятлари тадқиқ этилган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology)

Биз фарзанд тарбиясида мутафаккирларнинг қарашлари, олимларнинг фикрларини ўрганар эканмиз, беихтиёр миллатимизга хос бўлган ахлоқий, тарбиявий фазилатлар кўз ўнгимизда гавдаланади. Шунингдек, илк тарбия, самимий муносабат, гўзал муомала оиладан ота-оналаримизнинг намунаси тимсолида шаклланади. Абу Наср Форобийнинг: “Инсон ўз бахтига эришишда гўзалликни кўриши ва ҳис қилишининг ўзи етарли эмас, бунинг учун гўзалликни ярата олиши муҳимдир”, – деган фикрларида олам-олам маъно бор. Мутафаккирнинг бу фикрида бугунги ота-оналаримиз ўзлари намуна бўлган ҳолда оилаларида, ишларида, рўзғорларида, уй тутишларида, ўзаро муносабатларида, юриш-туришларида, кийинишларида, саломатликларида, фарзанд тарбиясида, улар билан бўладиган муомалада гўзалликни ярата олишлари зарур, деган ғоя ўз аксини топган. Аждодларимиз ҳам ўзлари намуна бўлган ҳолда ўз фарзандларига панду насихатлар қилганлар. Жумладан, Абу Наср Форобий: “Ҳар инсон касб-корини мукамал билмоғи, яхши тарбия олмоғи, яхши хулқ-атворга, фазилатларга эга бўлмоғи керак”, – деган экан. Араб ҳикматларининг бирида: “Уч нарса киши ақлини пешлайди: бири олимлар ва кексалар билан суҳбат, иккинчиси ҳаётини тажриба, учинчиси чидам ва сабот билан интилиш. Инсон икки нарсанинг қадрини фақат йўқотгандагина билади: бири ёшлик, бири соғлиқ”, – деб таъкидлангани бежиз эмас¹⁸. Дарҳақиқат, инсон одамлар орасида яшар экан, ўзаро муомала ва муносабатда бўлади ҳамда ўша жамиятдаги инсонларнинг ахлоқи, тарбияси кўзгусида яшайди, унга кўникиб кетади.

Турли манбаларда Мирзо Улуғбек (1394-1449) аниқ фанлар бир қаторда адабиётшунослик, тилшунослик, мусиқа ва тарих фанларини пухта билган аллома сифатида таърифланади. Ҳақиқатан унинг раҳбарлигида яратилган “Тарихи арба улус” (“Тўрт улус тарихи”) китоби Улуғбек тарих ҳақида пухта билимга эга бўлганлигини кўрсатади. Умуман, “Тарихи арба улус” китоби Чингиз хонлигининг Улуғ юрт, Олтин Ўрда, Хулагу ва Чигатой улусларининг тарихи ёритилган қимматли асардир. Унда ва яна Улуғбекнинг бошқа асарларида болаларга бериладиган таълим-тарбиянинг мазмуни, ўқитувчининг вазифалари ифодаланган.

Улуғбек болаларни баркамол инсон бўлиб етишиши учун уларни ўқитиш ва тарбиялаш зарурлиги, турли билимларни ўрганишга қизиқтириш кераклигини қайд қилган. Болаларнинг ўқишдан совушига сабаб аввало, ўқитувчилардаги разолат эканлиги, бундай ўқитувчилар яроқсиз усуллар билан ёшларнинг билим олишга қизиқишини сўндириши мумкинлиги таъкидланган. Унинг фикрича, тарбиячи аввало, ўзини тарбиялаши, яъни билим ва маҳоратини муттасил ошириб бориши лозим. У: “Билимларни эгаллаш жуда ҳам қийин ва машаққатлидир... бунга эришиш учун ҳаётни ўрганиш, ҳормай-толмай шуғулланиш, ўз ақлини такомиллаштириш лозим”, деган эди¹⁹. Улуғбек муаллимлар турли вазиятларда ўзини муносиб тута билиши, ўз обрўсини сақлаши, дарсни қизиқарли ўтиши, мадрасада тартиб-интизом ўрнатиши кераклигини батафсил таърифлаган.

Алишер Навоий – нафақат буюк шоир, ўзбек адабиётининг асосчиси, илк бора “Ҳамса” асарини туркий тилда яратган буюк мутафаккир ҳам эди. Унинг бир қанча насрий асарлари ўзбек тилига бағишланган. Ўзининг “Мажолис ун-нафоис”, “Муҳокаматул-луғатайн”, “Мезон ул-авзон” каби асарларида ўзбек тилининг имкониятларини кўрсатиб берган. “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида ўзбек тилини форс-тожик тили билан қиёслаб унинг бойликларини, ўзбек тилининг имкониятлари ниҳоятда чексиз эканлигини исботлаб берган. Ҳолбуки, Навоийгача ўтган бир қанча шоирлар бу тилда асарлар яратиб бўлмайдилар, унинг имкониятлари чекланган, деган қарашларни илгари суришган. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг таъбирича: “Алишер Навоий назарий ғояларни илгари сурибгина қолмай, балки

¹⁸ М. Фармонова. Шарқ мутафаккирларининг маънавий меросида фарзанд тарбияси. Илмий-услубий қўлланма. Т.: “Tasvir nashriyot uyi”, 2020 й. 11-б.

¹⁹ О. Ҳасанбоева, Ж. Ҳасанбоев, Ҳ. Ҳомидов. Педагогика тарихи. Т.: 2004 й. 107-108 б.

бу тилда жуда кўп ва хўп асарлар яратган. Алишер Навоий асарларида шунчалик кўп сўзлар ишлатилганки, тўла бўлмаган ҳисоб-китобларга кўра, у ўз ижодида 26 мингдан ортиқ сўз ишлатганлиги аниқланган. Мутафаккир ўз асарларида бир қатор тўртликларни аёллар, ота-она ва фарзанд муносабатлари таърифига бағишлади. Навоий ижодида аёллар, айниқса, оналарга бўлган чуқур ҳурмат ва эҳтиром доимо сезилиб туради. Жумладан, “Ифбатли, ширинсўз, хушмуомала, ақлли ва гўзал хулқ аёллар ҳамиша қутбарака, ширин ҳаёт манбаидирлар. Сен ўзингга ёр, маҳбубу тиласанг, унинг тўғрисўзлиги, ҳақгўйлиги, юриш-туришига боқ”²⁰ – дейди. Албатта, шоир аёлларни бебаҳо сўзлар билан кўкларга кўтарар экан, эрақларни аёл танлашда нималарга аҳамият бериш кераклигини таъкидлаб ўтади.

Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбекнинг “Навоий” романида инсонийлик, яхшилик, адолат, миллатлараро ва динлараро тотувлик каби эзгу ғояларнинг илгари сурилишини кўришимиз мумкин. Инсон қалбининг қувонч-қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади²¹. Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) асарларининг мавзуси ранг-баранг бўлиб, уларда инсоннинг маънавий қиёфаси, илм-фаннинг фойдаси, муҳаббат, яхшилик ва ёмонлик тасвирланган. У яратган “Хатти Бобурий” асари араб ёзувини осонлаштиришга қаратилган. Бобур араб ҳарфларининг ости ва устига қўйиладиган диакретик белгилар зер-забар ўрнига ҳарфлар киритишни таклиф қилган. Буюк адиб халқни осонроқ саводли қилиш йўлини излаб яратган мазкур алифбо амалга ошмади. Чунки у исломга шак келтириш билан биробар, деб ҳисобланди.

Бобур таълим-тарбия ҳақидаги ғояларини ўзининг “Бобурнома”, “Мубаййин”, “Рисолаи волидия” каби асарларида баён этган. Бобур инсон камолотининг остонаси оила эканлигини уқтириб, у жараён ниҳоятда қийин ва мураккаблигини ҳис этган эди. Болаларнинг ахлоқ-одоб қоидаларини ўрганиши кўп жиҳатдан атрофдаги шахсларга боғлиқлигини яхши билган Бобур ўз фарзандларини тарбиялашда тадбиркор, билимдон одамлар билан маслаҳатлашиб, тажрибали фозил ва тарбия кўрган кишилар билан кенгашиб иш тутган. У ўзининг “Эътиқодийя”²² асарида болаларни ёшлиқдан бошлаб эътиқодли, имонли қилиб тарбиялаш масалаларига эътибор берган.

Абдулла Авлоний: “Таълим ва тарбия узвий боғлиқ жараёнлардур, дарс ила тарбия орасида биров фарқ бор бўлса ҳам, иккиси бир-бирдан айрилмайдурган, бирининг вужуди бирига бойланган жон ила тан кабидур”, — дея таъкидлайди. Авлоний инсонга яхшилик ва эзгулик фақат илм эгаллаш орқали сингади, деган қатъий фикрни билдиради. Илмли, эзгу ғоя руҳида тарбияланган кишидагина Ватан туйғуси шаклланади, она юрти ва она тилига муҳаббат уйғонади, садоқати қарор топади. Бу фазилатларсиз комил инсонни тасаввур этиб бўлмайди, деган фикрларни илгари суради.

Юрт равнақи, аввало, унинг фарзандларига, уларнинг маънавий ва жисмоний камолотига боғлиқдир. Шу боис Абдулла Авлоний ёшларни илм, фойдали ҳунар эгаллашга, китоб мутолаасига ундайди. Шунингдек, Авлоний илмсизни жаҳолат билан тенглаштириб, шундай фикрларни билдиради: “Жаҳолат деб ўқимаган, билимсиз, ҳеч нарсага тушунмайдурган нодонликни айтилуру”, – дейди. “Илм саҳрода – дўст, ҳаёт йўлларида – таянч. Ёлғизлик дамларида – йўлдош, бахтиёр дақиқаларда – раҳбар, қайғули онларда – мадакор, одамлар орасида – зебу зийнат, душманларга қарши курашда – қуролдир”²³. Мутафаккир: “Гўзаллик юзда эрмас, эй биродар, сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар”, “Сўзинг оз бўлсину, маъноли бўлсун, эшитганлар қулоғи дурга тўлсун,”²⁴ – деб инсонларни хушсухан бўлишга чорлайдики, токи сўзларимиз фарзандларимиз учун намуна бўлсин.

Фитрат “Раҳбари нажот” асарида ёш авлод тарбияси тўғрисида шундай ёзган: “Дунё курашнинг умумий майдонига ўхшайди ва бу майдоннинг бузрук паҳлавонлари инсонлардир. Бу курашда ғолиб чиқиш учун уч хил қуролга эга бўлиш керак: биринчиси – “Саломатлик”, иккинчиси – “Соғлом фикр”, учинчиси – “Ахлоқи сано” (олий ахлоқийлик). Болаларни баркамол қилиб вояга етказиш учун унинг тарбиясига фақат оилагина жавобгар

²⁰ А.Навоий. Ибратли ҳикоятлар ва хислатли ҳикматлар. Т.: “Сано-стандарт”, 2016 й. 82-б.

²¹ М.Фармонова. Шарқ мутафаккирларининг маънавий меросида фарзанд тарбияси. Илмий-услубий қўлланма. Т.: “Tasvir nashriyot uyi”, 2020 й. 15-б.

²² О.Ҳасанбоева, Ж.Ҳасанбоев, Ҳ.Ҳомидов. Педагогика тарихи. Т.: 2004 й. 134 б.

²³ И.Сувонқулов. Маънавият илдиэлари. Қўлланма. Самарқанд.: 2000 й. 72-б.

²⁴ М.Фармонова. Шарқ мутафаккирларининг маънавий меросида фарзанд тарбияси. Илмий-услубий қўлланма. Т.: “Tasvir nashriyot uyi”, 2020 й. 19-б.

бўлмасдан, бутун миллат аҳли жавобгардирлар²⁵. Фарзанд, унинг тарбияси қадимдан халқимизнинг эзгу орзуси бўлиб келган. Фитратнинг фарзанд тарбияси ҳақидаги бу фикрлари бугун ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ.

Юқорида келтирилган парчалардан хулоса шуки, инсон ҳар қандай материални ҳар қандай нуқтаи назаридан ўрганиши ва таҳлил қилиши учун, аввало, илмий ёндашув талаб этилади. Демак, Шарқ алломаларининг эстетик қарашларини уларнинг умумий қарашлари, таълимотларидан ажратиб олиш учун манбанинг мазмуни ва моҳияти, жамият ва инсонлар ҳаётидаги аҳамиятини теран англаб олиш лозим бўлади. Шу маънода Шарқ алломаларининг эстетик қарашларини тадқиқ этиш комплекс ёндашувни талаб этади. Бу борада Э.Юсуповнинг илмий фаолияти андаза вазифасини ўтайди. Олим Шарқ алломаларининг фалсафий қарашларини тадқиқ этар экан, "Инсон ўзини англаши бошқаларни ҳам холис англашга интилиши билан боғланмоғи керак. Бу ҳам Шарқ фалсафасининг асосий қадриятларидандир"²⁶. Демак, инсон мукамал шахс бўлиши учун тарихий қадриятлар билан замонавий тенденцияларни мантиқий-тадрижий боғлай олиши, бу боғлиқликнинг эстетик компонентларини англаш бадиий қадриятлар, Шарқ алломаларининг эстетик қарашларини замонавий таълим-тарбия тизимига татбиқ этишнинг педагогик механизмларини ишлаб чиқиш учун асос бўлади. "Шарқ фалсафасидаги яна бир муҳим муаммо – инсоний муносабатлар маданиятининг ахлоқий, ҳуқуқий мезонлари таҳлилидир"²⁷. Зеро, олимнинг фикрига кўра, одамлар атрофдагилардан, жамиятдан алоҳида муайян мақсадларни, амалга ошириши, шу жумладан эстетик мазмундаги хатти-ҳаракатларни амалга ошириши мумкин эмас.

Таҳлил ва натижалар (Analysis results)

"Шарқ анъаналарига кўра инсоний муносабатларнинг барчасига замин бўладиган маънавий мерос – ахлоқ ва одобдир. ...Шарқда одамлар ўртасидаги муносабатларда ахлоқий масъулият ҳуқуқий масъулиятдан ҳам устун турган. ...Демак, Шарқ фалсафаси сиёсатга эмас, балки маънавиятга асосланган фалсафадир"²⁸. Эстетик мазмун эса бу фалсафанинг ажралмас таркибий компоненти дир.

Шарқ мутафаккирларнинг педагогик меросида инсон ва табиат муштараклиги масаласи алоҳида эътибор қаратилган масалалар сирасига кирган. Бу муаммо глобаллашув, ишлаб чиқаришни жадал суръатларда ривожланиши натижасида тобора долзарблашиб бормоқда. Шунинг учун ҳам Шарқ мутафаккирларининг инсон ва табиат муносабатларига оид қарашларини ўрганиш ва улардан замонавий бадиий таълим тизимида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

"Шарқ фалсафасида инсон ва табиат бир-биридан ажратилмайди, бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди ҳам. ...Шарқ фалсафасига анъаналарига кўра инсон ва табиат бир бутун экосистемадир"²⁹. Шунинг учун бадиий таълим ва тарбия, хусусан тасвирий санъат билан боғлиқ долзарб мавзудаги тадқиқотларда ўқувчи-ёшларда табиатни эстетик идрок этиш, табиатга эстетик мунгосабатни шакллантириш каби масалаларга устувор тарзда қараш лозим. Бу борада Шарқ мутафаккирларининг илмий меросини ўрганиш, турли қарашларни таҳлилий-танқидий ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида умумлашган вариантда замонавий бадиий таълим амалиётига татбиқ этиш нафақат бадиий таълим, балки инсон ва табиат муносабатларини оптималлаштиришдек долзарб ижтимоий муаммонинг муҳим ечимларидан бири сифатида қаралмоғи лозим.

Тадқиқот натижаларининг муҳокамаси (Discussions)

Таъкидлаш жоизки, таълим-тарбия жараёнида аждодларимиз яратган бебаҳо маънавий-педагогик меросдан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Шарқ мутафаккирлари томонидан яратилган тарбиявий қадриятлар, ёш авлодни ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда ҳамон долзарб бўлиб турибди. Бу мерос ёш авлодни ҳар томонлама етук, баркамол шахс сифатида шакллантириш, уларга тўғри таълим-тарбия беришга хизмат қилади, чунки, улар таълимотида инсон одоби, ахлоқи, иймон-этиқоди, виждони, эркинлиги, оила, фарзанд

²⁵ А.Фитрат. Оила. Т.: Маънавият, 1998 й.

²⁶ Э.Юсупов. Шарқ фалсафаси ва инсонийлик. Жаҳон адабиёти" журнали. 2003 йил, 10-сон. Материал интернетдан олинган.

²⁷ Э.Юсупов. Шарқ фалсафаси ва инсонийлик. Жаҳон адабиёти" журнали. 2003 йил, 10-сон. Материал интернетдан олинган.

²⁸ Э.Юсупов. Шарқ фалсафаси ва инсонийлик. Жаҳон адабиёти" журнали. 2003 йил, 10-сон. Материал интернетдан олинган.

²⁹ Э.Юсупов. Шарқ фалсафаси ва инсонийлик. Жаҳон адабиёти" журнали. 2003 йил, 10-сон. Материал интернетдан олинган.

тарбияси масалалари назарий ва амалий аҳамиятини йўқотмаган³⁰. Уларнинг тарбиявий қадриятлари, дидактик асарлари бугунги кунда ҳам ёшлар таълим-тарбиясига улкан ҳисса қўшиб келмоқда.

Шарқ мутафаккирларининг ижодий фаолиятидаги таълим-тарбияга оид ёндашувлар, ғоялар, қарашларни ёш авлоднинг онгига сингдиришда тарбия усуллари ва воситаларини билиш, ҳаётда улардан тўғри фойдаланиш – олий педагогик таълим жараёнида профессор-ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратидаги муҳим хусусиятлардан бири ҳисобланади³¹. “Маълумки, ўзбек халқи азалдан ўзининг болажонлиги, оилапарварлиги билан ажралиб туради. Албатта, фарзандга меҳр қўйиш, уларнинг қорнини тўқ, устини бут қилиш ўз йўли билан, лекин болаларимизни ёшлик чоғидан бошлаб миллий тарбия, ахлоқ-одоб, юксак маънавият асосида вояга етказиш биз учун доимо долзарб аҳамият касб этиб келган. Бу масалага эътибор бермаслик нафақат айрим ота-оналар, балки бутун жамият учун жуда қимматга тушишини ҳам кўпгина мисолларда кўриш мумкин. Ўз-ўзидан равшанки, юқорида зикр этилганидек, бола тарбиясида соғлом насл масаласи ҳам муҳим роль ўйнашини инкор этиб бўлмайди. Ақли расо ҳар қайси инсон яхши англайдики, бу ёруғ дунёда ҳаёт бор экан, оила бор. Оила бор экан, фарзанд деб аталмиш бебаҳо неъмат бор. Фарзанд бор экан, одамзот ҳамиша эзгу орзу ва интилишлар билан яшайди”³². Зеро, ота-боболаримиздан қолган бой маънавий мероснинг ёш авлодни ҳар томонлама юксалиши тизимидаги ўрни ва роли ўзига хос хусусиятга ва кўринишларга эга. Улар ўз асарларида шахс маънавияти, инсонда одоб-ахлоқнинг юксак намуналарини таркиб топтириш, оила, никоҳ, фарзанд тарбияси, ҳалолу-пок меҳнати билан кун кечириш, атроф-муҳит ва табиатга нисбатан оқилона муносабатда бўлишга оид қарашларни баён қилиб келганлар. Маънавий юксак, замонавий илм ва фанни эгаллаган, аждодларимизнинг бой маънавий меросга соҳиб чиққан авлодни ҳеч қандай ташқи куч, ғоя ёки мафкура асло ўз таъсирига тушира олмайди. Бундай авлодни вояга етказган халқнинг истиқболи порлоқ, келажаги буюқдир.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations)

Бевосита эстетик нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, Шарқ мутафаккирларидан Алишер Навоий ҳамда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг маънавий-маърифий, бадиий мероси алоҳида эътиборга молик. Навоий ўз даврида замондош ҳунармандлар, айниқса, хаттотлар, мусаввирлар, наққошлар, муқавасозларнинг ижодий меҳнатига юқори баҳо берганлиги замонавий шароитда амалга ошириладиган бадиий таълим учун, аввало, таълим мазмунининг тарихий-миллий негизини мустаҳкамловчи, қолаверса, бугунги кун ўқувчисининг бадиий саводхонлик даражасини оширишнинг муҳим манбаи сифатида аҳамиятлидир. Айниқса, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари шунчаки мемуар асар, дидактик манбаигина эмас, балки миллий тасвирий санъатнинг тарихи ва нуфузини кўрсатувчи нодир асар сифатида дунё аҳлини завқлантириб келади. Демак, Шарқ мутафаккирларининг педагогик мероси деганда нафақат улар томонидан айтилган фикр, ёзилган манба, балки уларнинг асарларига оид материаллар ҳам бадиий таълим учун тарихий материал сифатида қўлланиши мумкин. Зеро, “Бобурнома”га ишланган миниатюралар юксак бадиий савияда яратилган, юқори даражадаги эстетик қадриятга дахлдор манба сифатида дунёнинг энг нуфузли музейларида сақланиши бугунги кун ўқувчиси учун нафақат эстетик завқ берувчи манба, балки миллий ғурур туйғусини тарбияловчи восита сифатида ҳам эътиборлидир.

Айни пайтда алоҳида таъкидлаш ўринлики, эстетик қараш деганда материални фақат санъатга, хусусан тасвирий санъатга оид манбалардангина қидириш тушунилмаслиги керак. Бир неча бор таъкидлаганимиздек, кўпгина алломаларнинг (Хоразмий, Фарғоний, ибн Сино, Форобий, Улуғбек ва б.) эстетик қарашлари уларнинг илмий ва дидактик асарларида, ижодий фаолиятлари маҳсулотларида баён этилган. Шунинг билан бирга адабиётшунос олим профессор Боқижон Тухлиевнинг фикрига кўра, Юсуф Хос Ҳожиб, Жаҳон отин Увайсий каби олим ва шоирларнинг ижодий меросини ўрганиш, уларнинг таълимий ва тарбиявий аҳамиятини аниқлаш ва улардан замонавий таълим тизимида фойдаланишнинг педагогик шарт-шароитлари, механизмларини ишлаб чиқиш замонавий педагогиканинг долзарб

³⁰ З.Жалилов. IX-XII асрларда Шарқ мутафаккирлари яратган тарбиявий қадриятлардан олий педагогик таълим жараёнида фойдаланиш технологияларини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Т.: 2018 й. 10-6.

³¹ Ж.Ҳасанбоев, Х.Тўрақулов, И.Алқаров. Педагогика назарияси (Дидактика). Олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: “Фан ва технологиялар”, 2011 й. 144-б.

³² И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият” 2009 й. 55-56 б.

муаммоларидан биридир³³. Илм-фан тарихидан маълумки, эстетик мазмун бевосита фалсафий моҳиятга мансуб қараш сифатида талқин этилган. Шу маънода Саид Шермухамедов, Эркин Юсупов, Виктор Алимасов, Тилаб Маҳмудов каби мамлакатимиз философларининг тадқиқотлари муҳим манба сифатида педагогик тадқиқотлар ўтказишни тақозо этиди. Зеро, академик Эркин Юсуповнинг талқинига кўра "...инсоннинг моҳияти, манфаатлари, борлиққа муносабатини муайян қадриятларга таяниб, яхлит таҳлил этиш зарурияти барча даврларда ҳам бўлган, бундан кейин ҳам давом этаверади. Мен бу оламга нима учун келдим, яшашимдан мақсад нима, борлиқнинг моҳияти қандай, табиатга, жамиятга, инсонларга муносабатнинг қандай ахлоқий, ҳуқуқий мезонлари бор, деган саволларни ҳеч ким, ҳеч қачон четлаб ўта олмайди. Бу саволларга жавоб топиш жараёнида инсон кўп нарсаларни ўйлайди, фикрлари, билимлари ва ҳаётий тажрибаси, ўтмиш сабоқлари яқунларини бирма-бир боғлаб, маълум ижтимоий, маънавий қадриятларга таяниб ақлий таҳлил этади, ҳаётий дастур бўладиган хулосалар чиқаришга ҳаракат қилади" [21]. Демак, инсон мукамал шахс бўлиши учун тарихий қадриятлар билан замонавий тенденцияларни мантиқий-тадрижий боғлай олиши, бу боғлиқликнинг эстетик компонентларини англаш бадиий қадриятлар, Шарқ алломаларининг эстетик қарашларини замонавий таълим-тарбия тизимига татбиқ этишнинг педагогик механизмларини ишлаб чиқиш учун асос бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (Reference)

1. З. Жалилов. IX-XII асрларда Шарқ мутафаккирлари яратган тарбиявий қадриятлардан олий педагогик таълим жараёнида фойдаланиш технологияларини такомиллаштириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Т.: 2018 й. 5-6.
2. И. Каримов. Ижобий ишларимизни охиригача етказайлик. Т.: "Ўзбекистон", 1994 й. 8-9 б.
3. М.Фармонова. Шарқ мутафаккирларининг маънавий меросида фарзанд тарбияси. Илмий-услубий қўлланма. Т.: "Tasvir nashriyot uyi", 2020 й. 11-б.
4. О. Ҳасанбоева, Ж.Ҳасанбоев, Ҳ.Ҳомидов. Педагогика тарихи. Т.: 2004 й. 107-108 б.
5. А. Навоий. Ибратли ҳикоятлар ва хислатли ҳикматлар. Т.: "Сано-стандарт", 2016 й. 82-б.
6. И.Сувонқулов. Маънавият илдизлари. Қўлланма. Самарқанд.: 2000 й. 72-б.
7. А. Фитрат. Оила. Т.: Маънавият, 1998 й.
8. Э. Юсупов. Шарқ фалсафаси ва инсонийлик. Жаҳон адабиёти" журнали. 2003 йил, 10-сон. Материал интернетдан олинган.
9. Ж. Ҳасанбоев, Х.Тўрақулов, И.Алқаров. Педагогика назарияси (Дидактика). Олий ўқув юртлари учун дарслик. Т.: "Фан ва технологиялар", 2011 й. 144-б.
10. И. Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: "Маънавият" 2009 й. 55-56 б.
11. Н.Ҳ. Воҳидова. Шарқ мутафаккирларининг таълимий-ахлоқий қарашлари /Олий таълим/Высшее образование. 2008 й. 8-сон. 19-б.

---

³³ Н.Ҳ.Воҳидова. Шарқ мутафаккирларининг таълимий-ахлоқий қарашлари/ Олий таълим/Высшее образование. 2008 й. 8-сон. 19-б.